

Юхим Комаровський, Назар Котельницький

**ПЕЧАТКА ДИНАСТІЇ ПЕТРУНКЕВИЧІВ З
АРХІВУ М. А. ШЛІПЕНБАХА (1928–2010)
ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО
ЛІБЕРАЛІЗМУ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ
(60–80 рр. ХІХ ст.)**

Розвідка присвячена запровадженню до міжнародного наукового обігу унікального джерела з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України – печатки династії Петрункевичів з архіву М. А. Шліппенбаха. Наведений сфрагістичний опис історичної перлини, опубліковано фото відбитку печатки. Розглянуті ймовірні причини відсутності офіційно затвердженого або самобутнього фамільного герба Петрункевичів. Акцентовано увагу на важливості історичного джерела для дослідження проблем дворянської генеалогії та геральдики основних представників опозиційного руху.

Ключові слова: *М.І.Петрункевич, сургучний відбиток печатки, М. А. Шліппенбах, І. І. Петрункевич, дворянська гербова композиція, українська козацька старшина, нобілітація аристократії.*

Серед багатогранної історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України – вкрай актуальної та малодослідженої проблематики української історичної науки, найменш вивченими є питання соціальної й національної генези та витоків опозиційної течії визвольного руху в Російській імперії другої половини ХІХст., впливу аристократичного походження на формування світогляду й ментальності провідних членів ліберальної фронди, а відтак і дворянських атрибутів, які підтверджували приналежність відповідних особистостей до корпорації нобілітету. У цьому контексті великого значення набувають досягнення допоміжних історичних дисциплін, адже саме вони досліджують візуалістичну атрибутику аристократичної спільноти, наприклад, дворянські герби та печатки. Оскільки в українській історіографії немає жодних напрацювань у царині, пов'язаних з опозиційним дворянством інституцій місцевого самоврядування Північного Лівобережжя, ми вважаємо доцільною постановку питання про виявлення, структурування та вивчення комплексу аристократичної атрибутики, скажімо, персональної галереї гербів яскравих представників земської опозиції Північної України.

В одній з минулих наших публікацій ми де-факто вже розпочали цей процес, здійснивши процедуру запровадження до міжнародного наукового обігу віднайденого нами унікального артефакту, важливого першоджерела з дворянської геральдики – відбитку печатки династії Петрункевичів з приватного архіву правнука Івана Ілліча Петрункевича (1843–1928)¹ по материнській лінії – Миколи Андрійовича Шліппенбаха

---

¹ Див., наприклад: Котельницький Н.А.Иван Петрункевич и Украина. К 175-летию со дня рождения // Русское слово. Общественно-политический иллюстрированный журнал. Издание русского национального меньшинства в Чешской Республике. 2018. №11.С.28–31; Його ж. Діяльність І.І.Петрункевича у Борзнянському повітовому земському зібранні (1868–1879)// Сіверянський літопис. 2018. №5. С.247–257; Його ж. Мироззрение И.И.Петрункевича: штрихи к политическому портрету // Диалоги со временем. 2019. Выпуск 66. С.405–415 та ін.

(1928–2010)². Користуючись нагодою, хочемо низько поклонитися та висловити щирю вдячність кавалеру ордена імені Симона Петлюри, заслуженому працівнику культури України, видатному чернігівському краєзнавцю, публіцисту, бібліографу, члену Національної спілки краєзнавців України, головному консультанту Чернігівської державної обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленко Людмилі Валентинівні Студьоновій за особисте сприяння у встановленні доленосних наукових контактів з одним з останніх нащадків засновника та «патріарха» земського лібералізму України І. І. Петрункевича – М. А. Шліппенбахом. У пропонованій публікації ми завершуємо розпочату справу, бажаючи дещо доповнити оприлюднене раніше.

Історія віднайдення печатки династії Петрункевичів викладена у згаданій статті³. З огляду на це, з метою візуальної ідентифікації унікальної пам'ятки, подаємо фото відбитку, а в якості науково-інвентаризаційного супроводу першоджерела наводимо сфрагістичний опис виявленої перлини.

На наявному в нашому розпорядженні невеликого розміру круглому сургучному відбитку коричневого кольору з рівним чітким краєм (33 мм у діаметрі) зображений французький щит, увінчаний прямим гратчастим шоломом під дворянською короною. У нашоломнику виходить армована правиця, яка тримає вигнуту шаблю. Витончений намет обрамляє композицію. На щиті, замість гербової композиції, монограма – переплетені літери, які віддалено нагадують вензель російського імператора Петра Великого. Під щитом добре читається розташований півколом напис: «МИХАИЛЬ ИВАНОВИЧЪ ПЕТРУНКЕВИЧЪ»⁴. Нагадаємо, що відбиток досліджуваної печатки належав сину керманіча земської ліберальної партії північної України І. І. Петрункевича – М. І. Петрункевичу, який був яскравим представником російського лібералізму та опозиційного нобілітету⁵.

Печатка

Петрункевичей-Шлиппенбахов

Під час приватного листування з Н. Котельницьким, М. А. Шліппенбах виклав припущення та обґрунтував тезу про те, що наявність дворянських атрибутів у зображенні на відбитку печатки може свідчити про оприлюднений у такий спосіб праобраз родового аристократичного герба династії Петрункевичів⁶. На превеликий жаль, наші тривалі пошуки фамільного герба Петрункевичів закінчилися безрезультатно. Відтак, ми не маємо підстав для тверджень подібного роду. Зважаючи на вищевикладене, мусимо констатувати, що досліджуваний відбиток печатки з монограмою, вміщений у дворянську гербову композицію, є особистим персоналізованим знаком М. І. Петрункевича, про що свідчить повне ім'я власника під гербовою композицією. Проте вважаємо доцільним відзначити, що висунута М. А. Шліппенбахом наукова гіпотеза має повне право на існування, адже навіть видатний дослідник геральдики у Російській імперії В. Лукомський у своїх фундаментальних працях прямо вказував, що печатки нобілітету та їхні відбитки були безпосередніми джерелами для виявлення та формування геральдичної галереї аристократичної корпорації імперії, у тому числі «малоросійського», у термінології російської деспотії, тобто українського дворянства⁷.

2 Див., наприклад: Котельницький Н.А. Микола Андрійович Шліппенбах – нащадок І.І.Петрункевича // Сіверянський літопис. 2017. №6. С.143–153 та інші.

3 Котельницький Н.А. Печатка з архіву М.А.Шліппенбаха – унікальне джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80 рр. XIXст.) // Література та культура Полісся. 2018. Серія «Історичні науки». Вип. 90. С.33–38.

4 Особиста музейна колекція Н.А.Котельницького. Сургучний відбиток печатки династії Петрункевичів.

5 Котельницький Н.А. Печатка з архіву... С.34.

6 Особистий архів Н.А.Котельницького. Лист М.А.Шліппенбаха до Н.А.Котельницького від 10.09.2008 р. м.Сестрорецьк. Арк.1.

7 Лукомский В.Л. Вступительная статья//Малороссийский гербовник. Санкт-Петербург: Типография Сириус, 1914. С.23–24.

У цьому контексті виникає питання – що могло бути причиною відсутності самотнього герба у династії Петрункевичів? На наш погляд, це могло бути зумовлено двома обставинами – фактором економічного становища роду після знищення рабовласницького устрою в Російській імперії 1861 р. та специфікою взаємостосунків між самодержавством, титульним російським дворянством та неросійським нобілітетом, у даному випадку, в особі української національної аристократії – козацької старшини, яка прийняла вкрай привабливу пропозицію російського абсолютизму й обміняла українську автономію в імперії на зрівняння своїх корпоративних прав з російським дворянством.

Як відомо, династія Петрункевичів не належала до великої латифундіальної аристократії, а тому після відміни кріпосного права в Російській імперії опинилася в стані гострої фінансово-економічної кризи, більше не могла розраховувати на аграрний фундамент життєдіяльності й, всебічно підтримавши внутрішньополітичний курс верховної влади на модернізацію держави, переорієнтувалася на службову діяльність у новостворених інститутах місцевого самоврядування⁸. Зовсім не випадково вже в останній третині XIX ст. місцеві корпорації нобілітету, у тому числі чернігівське дворянство, у повний голос поставили на порядок денний питання про допомогу опорі монархії в регіонах, формування й оптимальне використання накопичених капіталів аристократії⁹. Зважаючи на це, рід Петрункевичів міг і не мати затвердженого, або самотнього фамільного герба.

Мали місце й складні метаморфози у стосунках панівних станів країни, пов'язаних з принципово різною генезою та історією частин нобілітету, їх спільним перебуванням під скіпетром Романових. Мова йде, перш за все, про те, що незважаючи на принципове рішення інтегрувати українську козацьку старшину до загальноімперського нобілітету, правляча еліта та бюрократія без особливого бажання приймали неросійську аристократію до «братерських слов'янських обіймів», очевидно, до кінця не довіряючи «інородному» елементу домінуючого бомонду, який кілька століть перебував у системі координат західної цивілізації. Скажімо, використовуючи наявність масових фактів зловживань та фальсифікацій в утилітарній справі доведення свого шляхетного походження значною частиною української козацької старшини, російська монархія вказувала на нечесність певної частини української еліти¹⁰.

Цікавою в цьому відношенні є публіцистика яскравого представника українського шляхетства – Василя Полетики, який уже на початку XIX ст. виклав своє бачення проблем інтеграції козацької старшини до суспільного істеблішменту Російської імперії. Так, зокрема, він акцентує увагу на численних фактах невизнання корпоративних привілеїв представників старшини саме Департаментом Герольдії, який опікувався атрибуцією нобілітету. Проаналізуємо позицію В. Полетики, яка, на нашу думку, проливає світло на причини відсутності всеохоплюючої «ідилії» в процесі загальноімперської нобілітації української аристократії.

Автор заявляв, що російський абсолютизм, як верховний сюзерен, дуже упереджено поставився до нових васалів – так званої малоросійської знаті, у тому числі в аспекті визнання станових прав українського панства. Зокрема, верховна влада Російської імперії не виконала в повному обсязі обіцянок та взятих на себе зобов'язань у контексті комплексу угод між Гетьманщиною та Великим Царством Московським щодо рівноправної уніфікації та повного автоматичного визнання аристократичних привілеїв. Василь Григорович зазначив, що козацька старшина, як панівний стан на українських землях Речі Посполитої, добровільно пішла на службу російській короні в світлі досягнених політичних домовленостей. Оскільки Московія не завойовувала Гетьманщину, подібне показове приниження українського дворянства є несправедливим і кричущим. Панство Гетьманщини військовою звитягою й лицарськими подвигами

8 Котельницький Н.А. Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине. Историко-биографический очерк. Москва : Летний сад, 2015. С.22–24.

9 Милорадович Г.А. Сборник Черниговского дворянства. Чернигов: Губернская типография, 1892. С.3–4.

10 Милорадович Г.А. Гербы малороссийских фамилий. Чернигов: Типография Губернского правления, 1892. С.1–2; Він же. Гербы...// Черниговские губернские ведомости. 1892. Часть неофициальная. №7–10.

доби Великого князівства Литовського та епохи Речі Посполитої цілком заслужило свої привілеї, на відміну від російського дворянства, якому цей статус було подаровано за службу, причому разом з маєтками, латифундіями та кріпосними. Малоросійська знать ще до Переяславської угоди 1654 року мала як привілеї литовсько-польської шляхти, так і автономні права української козацької старшини. В. Полетика зауважив, що українське панство служить російській монархії виключно на свої фінансово-економічні ресурси, а тому будь-які натяжки і маніпулювання у цьому аспекті – образа інтегрованої аристократії.

Окремо автор особливо відзначив той ганебний факт, що навіть незважаючи на те, що Департамент Герольдії Російської імперії вже почав вносити атрибуцію українського нобілітету до відповідних загальноімперських збірок, російське самодержавство в абсолютній більшості випадків відмовлялося юридично фіксувати в публічному документообігу неросійське походження та національну ідентифікацію так званого малоросійського дворянства, себто української козацької старшини. В. Полетика зауважив, що російський імператор та еліта повинні виправити вказані помилки, тому що станові привілеї й відповідний соціальний статус український нобілітет здобув на службі іншій державі, а не нинішньому союзеру – Московії¹¹. Цілком очевидно, що точка зору, викладена В. Полетикою, вказує на ті можливі причини, які могли зумовити відсутність затвердженого фамільного герба династії Петрункевичів.

Завершуючи, вкажемо на те, що репрезентована у нашій розвідці перлина – відбиток печатки династії Петрункевичів з архіву М. А. Шліппенбаха, є унікальним джерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України. Пам'ятка візуалізує ймовірне зображення фамільного герба родини Петрункевичів. Запроваджений до міжнародного наукового обігу історичний артефакт стимулює початок процесу та відповідних процедур у справі формування галереї персональних гербів членів опозиційної аристократичної фронди земських інституцій Північного Лівобережжя.

References

1. Div., napriklad: Kotel'nickij N.A.Ivan Petrunkevich i Ukraina. K 175-letiju so dnja rozhdenija// Russkoe slovo. Obshhestvenno-politicheskij illjustrirovannyj zhurnal. Izdanie russkogo nacional'nogo men'shinstva v Cheshskoj Respublike.- 2018.-№11.- S.28-31; Vin zhe. Dijal'nist' I.I.Petrunkevicha u Borznjans'komu povitovomu zems'komu zibranni(1868-1879)//Siverjans'kij litopis.- 2018.-№5.-S.247-257; Vin zhe. Mirovozzrenie I.I.Petrunkevicha: shtrihi k politicheskomu portretu//Dialogi so vremenem.- 2019.-Vypusk 66.- S.405-415, ta inshi.
2. Div., napriklad: Kotel'nic'kij N.A. Mikola Andrijovich Shlippenbah – nashhadok I.I.Petrunkevicha // Siverjans'kij litopis.-2017. – №6.- S.143-153, ta inshi.
3. Kotel'nic'kij N.A. Pechatka z arhivu M.A.Shlippenbaha – unikal'ne dzherelo z istorii zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoï Ukraïni(60 – 80rr.HIHst.)// Literatura ta kul'tura Polissja.- 2018.- Serija„Istorichni nauki”.- Vipusk 90.- S.33-38.
4. Osobista muzejna kolekcija N.A.Kotel'nic'kogo. – Surguchnij vidbitok pechatki dinastii Petrunkevichiv.
5. Kotel'nic'kij N.A. Pechatka z arhivu...S.34.
6. Osobistij arhiv N.A.Kotel'nic'kogo. – List M.A.Shlippenbaha do N.A.Kotel'nic'kogo vid 10.09.2008r. – m.Sestrorec'k.- Ark.1.
7. Lukomskij V.L. Vstupitel'naja stat'ja//Malorossijskij gerbovnik. – SPb.: Tipografija Sirius, 1914. – S.23-24.
8. Kotel'nickij N.A. Ivan Il'ich Petrunkevich: zhizn' i dejatel'nost' na Chernigovshhine. Istoriko – biograficheskij ocherk. – M.: Letnij sad,2015. – S.22-24.
9. Miloradovich G.A. Sbornik Chernigovskogo dvorjanstva. – Chernigov: Gubernskaja tipografija, 1892.- S.3-4.
10. Miloradovich G.A. Gerby malorossijskikh familij.- Chernigov: Tipografija Gubernskogo pravlenija, 1892.- S.1-2; Vin zhe. Gerby...//Chernigovskie gubernskie vedomosti. – 1892.-Chast' neoficial'naja.-№7-10.

¹¹ Полетика В.Г. Записка о малороссийском дворянстве. Ромны, б.и.,1809. С.4,7–10,13–14; Він же. Записка...// Киевская старина.1893. №1. С.1–8.

11. Poletika V.G.Zapiska o malorossijskom dvorjanstve.- Romny,b.i.,1809. – S.4,7-10,13-14;Vin zhe. Zapiska...//Kievskaja starina.- 1893.-№1.-S.1-8.

Комаровський Юхим Анатолійович – кандидат історичних наук, Кавалер Ордена святої Марії Віфлеємської (Італія), член Міжнародного Консорціуму з дослідження церковної геральдики та сфрагістики (Франція, Швейцарія, Люксембург), член-кореспондент Українського геральдичного товариства, почесний член Волино-Подільської геральдичної колегії, почесний член Всеросійського геральдичного товариства, Учений секретар Російської геральдичної колегії, радник державної служби Російської Федерації I рангу, головний державний митний інспектор відділу нагороджень та присвоєння спеціальних звань Управління державної служби і кадрів Федеральної митної служби Російської Федерації.

(Москва, вул. Новозаводська, б. 11/5), E-mail: blason70@mail.ru.

Котельницький Назар Анатолійович – кандидат історичних наук, член-кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи РАН.

(Москва, вул. Моховая, б.11), E-mail: subton7@gmail.com.

Komarovsky Yukhim Anatoliyovych – candidate of Historical Sciences, Cavalier of the Order of Saint Maria of Bethlehem (Italy), Member of the International Consortium for the Study of Church Heraldry and Sparhastics (France, Switzerland, Luxembourg), Corresponding Member of Ukrainian Heraldry Society, honorary member of the Volyn-Podilsky Heraldry Board, Honorary Member of the All-Russian Heraldry Society, Scientific Secretary of the Russian Heraldry Board, Advisor to the Civil Service of the Russian Federation and rank, Chief State Customs Inspector of the Department of Awards and Assignment of Special Titles of the Civil Service and Personnel Department of the Federal Customs Service of the Russian Federation.

(Moscow, Novozavodskaya Str., 11/5). E-mail: blason70@mail.ru.

Kotelnitisky Nazar Anatoliyovych – candidate of historical sciences, member of the Center for Ukrainian Studies of the Institute of Europe of the RAS

(Moscow, Mochovaya Str.,11). E-mail: subton7@gmail.com.

THE PETRUNKEVICH'S DYNASTIC SEAL FROM THE ARCHIVES OF M.SHLIPPENBACH (1928-2010) AS A SOURCE FROM THE HISTORY OF ZEMSTVO LIBERALISM OF NORTHERN UKRAINE (60-80TH XIX ST.)

The intelligence is devoted to the introduction into the international scientific circle of a unique source on the history of the Zemsky liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine, the seal of the dynasty Petrunkevichs from the archives of M.Shlipenbach. The statement of the scientific problem about the necessity of searching, forming and studying the heraldic gallery of members of the Zemsky liberal frontier of northern Ukraine was declared. The sphygmic description of the historical pearl is given, a photo of a seal of a seal is published. Probable reasons for the absence of the officially approved or original family coat of arms of Petrunkevich are considered. In particular, there are two possible circumstances that could have caused such a state of affairs: the socio-economic crisis of the Petrunkevich dynasty after the abolition of the slave system in the Russian empire and the specificity of the metamorphosis in the relations between the Russian monarchy, the titular nobility and the non-Russian aristocracy. The emphasis is placed on the importance of the historical source for the study of problems of the nobility genealogy and heraldry of the main representatives of the opposition movement.

Key words: M.I.Petrunkevich, wax seal, M.A.Shlippenbach, I.I.Petrunkevich, noble emblem composition, Ukrainian Cossack officers, numeration of the aristocracy.

Дата подання: 02.05.2019.

DOI: 10.5281/zenodo.3366481